

חותם העלייה על חיי המשפחה של יוצאי מרוקו בישראל**

משה שוקר*

המאמר, המבוסס על מחקרים אנתרופולוגיים, עומד על מעמדה המרכזי והמשך חיוניותה של המשפחה בקרב יוצאי מרוקו. זאת בניגוד לסטראוטיפים המקובלים ועל אף קשיי הקליטה אתם נאלצו העולים להתמודד בהגיעם לארץ. מסקנה זו נובעת בעיקר מבדיקת עוצמת קשרי השארות, מגמות של גודל המשפחה ואופי היחסים הבין-דוריים. המאמר מעלה בקורת כנגד השימוש בדיכוטומיה של "אשכנזים-ספרדים" המקובלת במחקרים חברתיים ודמוגרפיים. דיכוטומיה זו מונעת הבחנה בין הדפוסים השונים הקיימים במציאות, כמו גם בתהליכי השינוי המתרחשים בקבוצות שונות מתוך קטגוריות כוללניות אלו.

חקירת תופעות חברתיות, כלכליות ותרבותיות בישראל התבססה בדרך כלל על השוואה דיכוטומית בין שתי קבוצות הומוגניות לכאורה: יוצאי אירופה ("אשכנזים") לעומת יוצאי אסיה-אפריקה ("ספרדים" או "מזרחיים"). בעבודות שנערכו בשנים האחרונות על-ידי פרידלנדר וגולדשיידר (Friedlander & Goldscheider, 1978), פרס וכץ (Peres & Katz, 1981) וגולדשיידר (Goldscheider, 1986) השתמשו בשיטה זו לחקר חיי המשפחה. רוב החוקרים דומים הן במסקנתם אודות יציבות כללית כמשפחה הישראלית, והן במתודת ההשוואה בין אוכלוסייה יהודית ממוצא אירופי ובין אוכלוסיות יוצאי אסיה-אפריקה כבסיס למחקריהם. הממצאים העיקריים מצביעים, מכל מקום, על דמיון הולך וגובר בשיעורי הנישואין ובגודל המשפחה בין "שתי קבוצות אתניות עיקריות" אלה (Peres & Katz, 1981).

בכוונתי לבחון דפוסים מספר של חיי משפחה בקבוצה אחת מתוך הקבוצות הכלולות בקטגוריה של יהודי אסיה-אפריקה – ביוצאי מרוקו. מאמר זה מלמד שכחינה כזו בקבוצות אחרות עשויה להוביל למסקנות מאלפות אודות המשכיות ושינוי בחיי המשפחה, יותר מאשר ממוצעים סטטיסטיים חובקי כל, המצביעים, למשל, על דמיון הולך וגדל, לכאורה, בשיעורי הילודה בין משפחות אשכנזיות לספרדיות.

* משה שוקר הוא פרופסור מן המניין בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.

** מחקר זה נתאפשר הודות למענק מהאגודה הישראלית לקרנות מחקר וחינוך ולמינוי באוניברסיטת מאנצ'סטר, שמומן על-ידי קרן ברנשטיין למחקר בישראל. תודתי ליהודה יעקובסון ואורה שוקר על התרגום לעברית. מהדורה קודמת הופיעה בספר שערכו ס. כהן ופ. היימן (Cohen & Hyman, 1986).

עלייה והתיישבות

מאמצע שנות החמישים הגיעו ממרוקן לישראל יותר מ-200,000 יהודים. היום מונים עולי מרוקן למעלה מ-400,000 איש, והם הקבוצה הגדולה ביותר מבין יוצאי המזרח-התיכון וצפון אפריקה. יוצאי מרוקן בולטים כקבוצה ייחודית בעיקר במושבים ובעיירות הפיתוח, אשר הוקמו בתקופת עלייתם, ופחות במרכזי האוכלוסייה הגדולים וההטרונגיים.¹ ואף על פי כן, אחדים מפרברי המצוקה העירוניים, המהווים מרכזים של אי-שקט חברתי ומוקדים לתסיסה פוליטית, נושאים דימוי של שכונות מרוקאיות.²

מאז סוף שנות החמישים ובמהלך שנות השישים, נשאו יוצאי מרוקן בישראל תרומת ציבורית שלילית. לעתים קרובות הם תוארו כ"לא-מסתגלים", כאלימים ויוחסו להם תכונות המעידות על משבר קהילתי ומשפחתי. מחקרים מדעיים אישרו, לכאורה, מאפיינים אחרים של סטריאוטיפ זה. לדוגמה, במחקרים על התפלגות העבריינות והזנות לפי ארצות המוצא, נמצא שליוצאי מרוקן יש ייצוג גבוה בתחומים אלו.³ מחקרים אחדים קשרו תופעות אלה לשינויים החברתיים והתרבותיים המהירים, שהחלו עוד כטרם יצאו ממרוקן, במיוחד מגמת העיוור, ואשר הוחרפו בתהליך ההגירה לישראל (כר יוסף, 1959; ויינגרוד, 1960; Palgi, 1966).

במאמר זה נבחן את חיי המשפחה של יהודי מרוקן, כפי שהצטיירו בסדרה של מחקרי קהילה שערכו אנתרופולוגים חברתיים, המגלים דפוסים שונים של חיי משפחה המתפתחים בנסיבות כלכליות, חברתיות ואקולוגיות שונות. מחקרים אנתרופולוגיים אחרים אודות יוצאי מרוקן, בעיקר במושבים ובעיירות הפיתוח, כבר דנו במצב המשפחה בקהילות אלה (שוקר, 1984א; מרקס, 1970; קופר, 1984; Shokeid, 1971). לאורך תקופה של שני עשורים, מאמצע שנות השישים, חקרת קהילה שעלתה מהרי האטלס והתיישבה במושבים שאני מכנה אותם "רוממה" ו"ישוב". לשם לימוד חיי המשפחה המרוקאית בישראל בחנתי את דפוסי ההמשכיות והתמורה של מאפיינים תרבותיים עיקריים אחדים, ובמיוחד את מעמדה של המשפחה הגרעינית והמורחבת, את חלוקת העבודה בין המינים ואת סמכות ההורים.

חיי המשפחה בערים ובכפרים

הסטריאוטיפ השלילי שדבק במרוקאים מקורו בדיווחים על הסתגלותם הכלכלית הנמוכה ועל התנהגותם האלימה בערים, כפי שנצפו בעיקר בשנים הראשונות להתיישבותם בישראל. מחקרים על יוצאי מרוקן, שהתגוררו בפרברי מצוקה עירוניים ובערי פיתוח נחשלות מתארים משפחות גרעיניות מבודדות, כדרך כלל מרובות ילדים. הגברים המפרנסים היו, על-פי-רוב, חסרי כישורים טכנולוגיים ומדעיים מערביים. הם הועסקו בעבודות כפיים או כפועלי תעשייה,

1. כשליש (כ-85,000) מכלל עולי צפון אפריקה יושבו בעיירות פיתוח. כ-50,000 התיישבו במושבים, והשאר, יותר מ-80,000, התיישבו באזורים עירוניים גדולים וותיקים.
2. הידועים ביותר הם ואדי-סליב בחיפה, שם פרצו הפגנות אלימות בסוף שנות החמישים (ראה: כר יוסף, 1959) ומסורה בירושלים, שם קמה תנועת הפנתרים השחורים בסוף שנות השישים (ראה: Cohen, 1972).
3. לשכיחות הגבוהה של זנות בקרב יהודי צפון אפריקה ראה, לדוגמה, Shoham & Rahav (1967) ושטאל (1978). לשכיחות הגבוהה של עבריינות נוער בקרב יהודי צפון אפריקה, ראה, לדוגמה, אמיר ושחור (1975) ופרסומים של שירות המבחן לנוער (1977, 1978). למידע על השיעור הגבוה של צפון אפריקאים המעורבים בפלילים, ראה השנתון הסטטיסטי לישראל (1980, 565).

שכרם היה נמוך ולרוב היו תלויים בתמיכת סעד. גברים קשיי יום אלה פרקו את תכולתם של הפקידים, אשר שלטו במשאבים כמו: תעסוקה, דיור וסעד, על עצמם (בנסיונות התאבדות) ועל בני המשפחה הגרעינית (בעיקר נשותיהם).⁴

מחקרים, שנערכו באותה תקופה בכפרים, מציגים מצב שונה לחלוטין.⁵ המעבר מעיסוק במסחר ובמלאכה לעיסוק בחקלאות – על אף שהיה קשה לעולים ולעתים אף משפיל – לא היה בגדר משימה בלתי אפשרית. הדרכה אינטנסיבית ומיכון הפכו את מרבית המתיישבים בתוך שנים מעטות לחקלאים מצליחים. יתרה מכך, החקלאות במושב הביאה לעצמאות כלכלית ואפילו לרווחה.

אבל להתיישבות במושבים היה מאפיין חברתי חשוב, שלא היה מצוי בערים: לפי מדיניות ההתיישבות, שיושמה מאמצע שנות החמישים, שכוונתה היתה ליצור קהילות כפריות הומוגניות, נשלחו העולים למושבים, שיועדו להם, מיד עם הגיעם לנמל חיפה. כתוצאה מכך, היו המתיישבים, שנשלחו למושב מסויים על-פירוב מאותו כפר או מאותה עיר במרוקו, והמושב כלל בני משפחה רבים. נוסף לכך, במקרים רבים גיבשו המתיישבים מחדש קבוצות משפחתיות על-ידי גיוס קרובים, אשר נשלחו להתיישבות במקומות אחרים, או יצרו קבוצות חדשות באמצעות קשרי נישואין עם שכניהם יוצאי מרוקו (שוקד, 1977א). קבוצות אלה תמכו ביחיד כאשר התחרה כנגד חברי קבוצות אחרות על המשאבים המוגבלים שעמדו לרשות המושב בתחום הכלכלי ובתחומים אחרים של ארגון הכפר. הזדקקות משפחתית זו הובילה לחיזוק הדפוסים המסורתיים של קשרים בין בני משפחה קרובים ובין קבוצות של שארי כשר. ואף-על-פי-כן חצפיותי המאוחרות יותר, שנערכו באותם מושבים בשנות השבעים, מורות על התרחקות גוברת והולכת מדפוס זה של שיתוף פעולה משפחתי. הקבוצות המשפחתיות לא פעלו עוד במאורגן כמו בסוף שנות החמישים ובשנות השישים. רבים מהמתיישבים, שהיו חסרי נסיון בחקלאות, הפכו לאיכרים מצליחים ואמידים ולא נזקקו עוד לתמיכת קרוביהם.⁶ יתרה מזו, עם חלוף הזמן חלה התפתחות נוספת: אחים נשואים, אשר במרוקו קיימו משק בית משותף, אשר אורגן על-פי עקרון של בכורה וגיל, עמדו עתה בראש בתים עצמאיים, והישיגיהם הכלכליים כמו מעמדם החברתי בקהילה נקבעו באורח עצמאי ונפרד. זאת ועוד, לעתים התחרו שארי כשר קרובים זה בזה על אותם משאבים.

עם זאת, המתח ששרר לעתים ביחסים שבין שארי הכשר, לא גרם מעולם להידרדרות ארוכת-טווח בקשרים המשפחתיים. יוצאי מרוקו, שלא היו להם שארי כשר קרובים בקהילה חשו עצמם בעמדה נחותה: "אין לי כאן אף אחד מהדם שלי, אף אחד מאותו המקור; יש לי כאן רק חברים, והם לא יכירו אותי מחר" (שוקד, 1982). בני הכפר ציפו בכליון עיניים לביקורי קרוביהם, אשר התגוררו במקומות אחרים. לביקורים אלה היו מאפיינים של עלייה לרגל; האורחים באו ממרחקים, ומרגע שהגיעו לא פסקו קרוביהם לכדרם ולכבדם במשך ימים

4. על מצבם של יוצאי מרוקו במיוחד בעיירות פיתוח, ראה כרלר (1970), דשן (Deshen, 1970), מרקס (1970), קופר (1984) וספילרמן וחביב (Spilerman & Habib, 1976).
5. על מצבם של יוצאי צפון אפריקה בכפרים, ראה ויינגרוד (Weingrod, 1966), ווילנר (Willner, 1969), שוקד (Shokeid, 1971).
6. עדות לשינוי זה – הבחירות לוועד המושב רוממה, שנערכו ב-1975. לראשונה נערכה כמושב הצבעה חשאית וכמוצאה מכך לראשונה לא הורכב גם הוועד מנציגות של קבוצות משפחתיות (שוקד, 1979).

בכמויות גדולות של מזון ומשקה, ואף לחצו עליהם להאריך את שהותם (שוקד, 1977). התנהגות זו משקפת מאפיין בולט של התרבות המרוקאית, כפי שתיארה גירץ (Geertz, 1979).

השינויים לא פסחו גם על עיירות הפיתוח. לענייננו חשובה במיוחד התפתחות ההרכב העדתי שלהם. במרבית עיירות הפיתוח, נטשו עולים בני קבוצות עדתיות אחרות את העיירה והאוכלוסייה שנשארה בהן הייתה ברובה יוצאי צפון אפריקה. למעשה, הפכו ערים אלה ל"מושבים מודרניים", ונשאו מאפיינים חברתיים מסויימים שווהו כמושבים של יוצאי מרוקו.

יציבות דמוגרפית של המשפחה הגרעינית

מידה ניכרת של יציבות דמוגרפית, ואולי אף גידול במספר חברי המשפחה הגרעינית בקרב יוצאי מרוקו, אוכחנו הן במושבים והן בעיירות הפיתוח. המשך שיעורי הפרייה הגבוהים בקרב הדור הבוגר של העולים, שעלו ארצה נשואים, יכול להיות מוסבר בנטייה המסורתית הבסיסית שלהם. ההתרחבות בקרב משפחות אלה נתאפשרה גם בשל הרפואה המתקדמת וגם בשל השירותים החברתיים שצמצמו מאוד את שיעור תמותת התינוקות שהיה גבוה במרוקו. מכל מקום, יש עדות ברורה, שמגמה זו נמשכת גם בקרב הזוגות שנישאו בישראל בעשור הראשון לשהותם בארץ. יתרה מכך, ישנם סימנים המעידים שדפוס זה ממשיך להתקיים גם בקרב מי שנישאו בתקופה מאוחרת יותר. הזוגות, שנישאו בישראל, אשר רבים מהם שירתו בצה"ל ורכשו השכלה בישראל, מתחו לעתים קרובות ביקורת על בני הדור הקודם שלא הגבילו את גודל משפחותיהם, ועם זאת הם עצמם הרחיבו בהדרגה את משפחותיהם. כך למשל, אישה שנישאה בישראל, אם לחמישה ילדים, שראתה עצמה כאישה מודרנית השואפת לרמת חיים גבוהה יותר, טענה: "אף פעם לא אמרתי שזה התינוק האחרון — מי שבא ברוך הבא". את בנה החמישי ילדה, חרף המלצה רפואית תקיפה להימנע מהריון נוסף. מאידך, היא מתחה ביקורת על שכנתה, אישה בראשית שנות הארבעים אם לשמונה, מהם ילדים בוגרים, אשר לא נרתעה מטיפולים שונים כדי שתוכל להמשיך ללדת. נראה, כי בגבולות נורמה מעורפלת של גודל משפחה "מתקבל על הדעת", המשך הולדה של צאצאים היה מקובל על הדור הצעיר כפי שהיה מקובל על הוריהם. רק עם גיוס הבן הבכור לצבא, או כשהבת הבוגרת הגיעה לגיל נישואין (סוף שנות העשרה או ראשית שנות העשרים), נתפסה לידת ילדים נוספים כדבר מביך.

גם מחקרים דמוגרפיים, המבוססים על סקרים ארציים תומכים תמיכה חזקה בתצפיותינו. אלא, שהחוקרים, שאספו נתונים אלה, לא התייחסו בנפרד למשתנה של ארץ מוצא, ולמעשה התעלמו ממנו לחלוטין. כך, על-פי נתונים שהוצגו על-ידי פרידלנדר וגולדשטיידר (Friedlander & Goldscheider, 1978; 316) מתברר שכקרב עולי ארצות אפריקה (אשר מרביתם הגיעו ממרוקו) שומרים הזוגות הצעירים על רמות פרייה גבוהות יותר מאשר קבוצות עדתיות אחרות (במיוחד כהשוואה לעולים מארצות אסיה). לדוגמה, כאשר משווים אצל עולי אסיה ואפריקה בין זוגות שנישאו בשנים 1945–1949 (סמוך לעלייתם ארצה) ובין זוגות שנישאו בשנים 1960–1964 מוצאים דפוסים שונים. אצל עולי ארצות אסיה, 55 אחוז מהזוגות הוותיקים היו בעלי משפחות גדולות (5 ילדים ויותר) בעוד שבקרב הזוגות הצעירים רק 20 אחוז היו בעלי משפחות גדולות. לעומת זאת אצל עולי ארצות אפריקה, 61 אחוז

מהזוגות הוותיקים היו בעלי משפחות גדולות מול 49 אחוז אצל הזוגות הצעירים (Friedlander & Goldscheider, 1978; 316; לוח 3).

תוצאה דומה עולה גם מפרסום מאוחר יותר של גולדשיידר (1986); ממצאיו מוכיחים שנשים עירוניות ממוצא צפון אפריקאי הן בעלות המשפחות הגדולות ביותר ביציפיותיהן ובהגשמתן. מעניין לציין בהקשר זה שהאגודה לזכויות המשפחות ברוכות הילדים – זהב"י – הוקמה ביוזמת יוצאי מרוקו ועיקר פעילותה באזורים העירוניים. עדות נוספת לפריון הגבוה יחסית של יוצאי מרוקו בישראל נמצאת בעקיפין במחקרם של ענבר ואדלר, אשר השוו את הסטטוס של יהודים ממוצא מרוקאי שהגרו לצרפת עם הסטטוס של אחיהם שעלו לישראל. לפי נתוניהם, גודלה של משפחה ממוצעת בצרפת היה 3.88 ובישראל 4.79 (Inbar & Adler, 1977; 54).

כמושבים, משפחות גדולות אינן "בעיה חברתית" בשל מצבם הכלכלי הטוב יחסית, אבל זו אחת הבעיות החמורות של עיירות הפיתוח. מחקרו של קופר (1984) שנערך בקרב יוצאי מרוקו בעיירת פיתוח דלת אמצעים, מציג את אופן הקיום הכלכלי, אם לא את ההיגיון הכלכלי של משפחות גדולות כסביבה זו. צירוף ההכנסות מכוח עבודה גדול (על אף שלרוב השכר נמוך), האפשרות לייצר מוצרים שונים בייצור ביתי, ההנחות במסים והטבות נוספות שניתנו על-ידי מוסדות ממשלתיים, עזרו לתפקודה התקין של המשפחה מרובת הילדים.

נראה, שכמושב פרנסתן של משפחות גדולות היתה קלה יותר, גם כאשר הנסיכות הכלכליות היו קשות במיוחד. כדוגמה נביא את המקרה של המשפחה הענייה ביותר ברוממה. בשנת 1976 היה מר אלגזי בן חמישים וארבע, ואשתו, אותה נשא במרוקו בהיותה בראשית שנות העשרה, היתה בת ארבעים. נולדו להם עשרה ילדים. שלושת הבוגרים היו נשואים, הורים לילדים והתגוררו במקומות אחרים, והצעירה היתה ילדה בת שנתיים. כאשר הגיעו בשנת 1962 למושב, סירב מר אלגזי, שהיה צורך במרוקו, לקבל על עצמו מחויבויות של חקלאי עצמאי. בעוד הוא מצפה להעברה לסביבה עירונית, עבד כפועל יומי במשקים של שכניו. ב-1972 נותח מר אלגזי, מאז לא חזר לתפקוד מלא, ועבד רק לפרקים. גברת אלגזי עבדה בקביעות במשקים של השכנים או בעבודות נקיון בבית הספר הסמוך. הילדים הבוגרים שהיו עדיין בבית עבדו גם הם במשקי השכנים. המשפחה קיבלה גם תמיכת סעד מסוימת. בינתיים, ביקש מר אלגזי ואף קיבל משק חקלאי וחכרות מלאה בארגון המושב. על אף שעיבד רק מקצת שדותיו, תרמו מעמדו כבעל משק וההטבות הנלוות לסטטוס החדש תרומה צנועה נוספת לתקציב המשפחה. על שולחנם לא חסרו בשר ומשקאות קלים וחריפים, בדיוק כמו בבתי תושבי המושב האמידים. משרד השיכון בנה להם בית חדש, גדול יותר מהקודם כחלק ממבצע מיוחד שאושר במרבית המושבים. תמיכה כזו ואף קטנה מזו לא הוצעה לתושבי הערים במשך שנים רבות עד לפרוייקט שיקום השכונות. מר אלגזי נראה קורר ומדוכא קמעה, ואילו אשתו היתה בדרך כלל שופעת אופטימיות, וחיפשה הזדמנויות נוספות כדי להיטיב עם משפחתה.⁷

7. למעשה, סירבה גב' אלגזי, לאפשר למשרד השיכון לסיים את העבודה בביתה עד אשר שכנעה את פקידי המשרד שמשפחתה זכאית לבית גדול יותר, מפני שהיא בתחילתו של הריון נוסף. היתה לה גם ביקורת כלפי האדריכלים שבשירות משרד השיכון, אשר תכננו חדרי מגורים גדולים שאינם מופרדים מהכניסה לבית ומחדרי השינה. היא טענה בבדיחות: "זה טוב לאשכנזים שיש להם שני ילדים לכל היותר, אבל אצלנו המרוקאים יש לפחות עשרה ילדים שמתרוצצים כל הזמן".

מעורבות הנשים בפעילויות כלכליות

היהודים במרוקו נקטו גם הם בקוד הכבוד המוסלמי, והפרידו את נשותיהם מחברת גברים זרים, ולפיכך לא נטלו הנשים חלק בפעילויות כלכליות מחוץ לבית. אין מידע מדויק אודות דפוסי תעסוקת נשים בקרב עולי צפון אפריקה שהתיישבו בערים בארץ. אולם במושבים הסתגלו יוצאי מרוקו בקלות לאילוצים הכלכליים, שחייבו שיתוף נשים בפעילויות החקלאיות מחוץ לבית. הנשים גויסו לעזרה במשקים המשפחתיים ובמשקי הקרובים. נשים הועסקו באופן קבוע בחקלאות גם ללא קשר לקרבה משפחתית. אפילו הגברים המסורתיים ביותר נכנעו ללחצים הכלכליים והסכימו שנשותיהם, אמהותיהם, אחיותיהם וכנותיהם תצאנה לעבודה (Shokeid, 1971, 165–215).

בשנות השישים הופתעתי משיעור ההשתתפות הגבוה של נשים כמרבית הפעולות החקלאיות, ועשר שנים לאחר מכן הופתעתי לא פחות מפרישתן מעיסוקים אלה. מאז 1967, עם התבססותם הכלכלית של החקלאים וזמינותו של כוח עבודה ערבי זול מרצועת עזה, יכלו החקלאים לוותר בהדרגה על עבודת הנשים. במקרים אחדים המשיכו נשים, בכל זאת, להשתתף בפעולות המשקיות כמשגיחות על הפועלים הערבים. בהקשר זה מפתיעה היתה תגובתו של חקלאי מצליח מרוממה, אשר במשך שנות השישים אשתו עבדה יום יום לצידו במשק המשפחתי. אישה גלויית לב זו, העירה ב-1966 בעת כינוס משפחתי ש"כיום נשים חשוכות יותר מגברים כי הן עובדות גם בבית וגם בשדה" (Shokeid, 1971, 176). כאשר שהיתי ברוממה בשנת 1976 הזדמן לי לשוחח באריכות עם בעלה. הוא היה מודע לשיפור העצום שחל כמעמדו הכלכלי והחברתי מאז עלה ממרוקו ושמת עליו, אולם לתדהמתי הכחיש נמרצות שאשתו עבדה אי פעם במשק המשפחתי. מתברר אם כך, שהשינוי בנסיבות הכלכליות, השיב על כנם אי אלו יסודות אידיאולוגיים של דפוסי משפחה מסורתיים אצל המתיישבים.

ממדים נוספים של יחסים בין בני זוג לא נדונו כאן; עסקתי בכך ביתר הרחבה במקום אחר (שוקד, 1984א). מכל מקום, לצד מגמות של המשכיות בתפישת העולם המסורתית, נמצאה גם הסתגלות הולכת וגדלה להשפעתן של נורמות ההתנהגות המערביות הקשורות לשוויון בין המינים.

שינויים ברפואי בחירת בן זוג

מרבית הנישואים במרוקו, כמו הנישואים בעשור הראשון לשהותם של העולים בישראל, נערכו בין קרובי משפחה או בין חברים אחרים מאותה קהילה. מאז לא נערך אף טקס נישואין אחד בין קרובי משפחה והיו רק מקרים ספורים של נישואין בין צעירים מאותה קהילה. החל מאמצע שנות השישים, הפכו רוממה וישוב לאקסוגמיים⁸ לחלוטין. יתרה מכך, כנות מספר נישוא לגברים מעדות אחרות (בעיקר יוצאי איראן). נראה, שתופעה זו קשורה לשינוי נוסף: בחירת בן זוג אינה נתונה יותר לשליטתם של ההורים. כנות שאינן מצליחות למצוא לעצמן

8. מגמה זו של נישואין מחוץ לקהילה נוגדת את ממצאיו של מטרס (Matras, 1973) כקבוצות עדתיות אחרות, שם ממשיכה מגמה אנדוגמית בקהילות שהועתקו בשלמותן מארצות מוצאן.

מחזרים, אינן יכולות עוד לסמוך על עזרת הוריהן. מצב חדש זה מודגם בכירור אצל חקלאי אמיד ובעל השפעה מרוממה, אשר שלושת בנותיו היו כאמצע שנות העשרים לחייהן, ולאף אחת מהן לא היה חתן פוטנציאלי. אשתו סבלה מדיכאון, אשר, לדעת קרובים ושכנים, נגרם בשל דאגתה לעתיד בנותיה הרווקות.⁹

רוח הבנות כמושבים שחקרתי פגשו את בעליהן לעתיד בבית הספר, בעבודה או באמצעות חברים. שינוי מהיר זה בדפוס בסיסי של חיי המשפחה אומץ בקלות יחסית על-ידי המתיישבים. חבר המושב, שהוזכר קודם כאשר הכחיש שאשתו עבדה אי פעם במשקם, סיפר לי אודות אירוסי בתו: היא עבדה כאחות בעירת פיתוח סמוכה ושם פגשה בבחור מקומי ממוצא מרוקאי. אחיו הבוגר של הבחור בא, בלויית אחד ממנהיגי המתיישבים ברוממה, לספר להוריה אודות כוונותיו הרציניות של אחיו. הואיל והבחורה הסכימה לנישואין, נעתר אביה לרצונה, אבל הציב תנאי אחד: שלא יפגשו מחוץ למושב עד לנישואיהם. למרות זאת, כאשר ביקש הבחור מאוחר יותר רשות לקחת את ארוסתו לבקר קרובים בכפר אחר ולשהות במחיצתם מספר ימים, דנו הוריה בכך והסכימו ש"הדברים כבר אינם כמו שהיו במרוקו, שם לא נפגשו החתן והכלה עד לחתונה". הם הצדיקו את הסכמתם בנימוק שזו עשויה להיות הזדמנות לבתם להתוודע בצורה טובה יותר לבעלה המיועד. לבחורה ניתנו עצות לגבי כללי ההתנהגות הנאותה בהיותה רחוקה מהבית – ובמיוחד הוזהרה שלא להרשות לבחור לגעת בה. זמן קצר לאחר הנסיעה נישא הזוג הצעיר.

תופעה זו של סובלנות הורים כלפי הדפוסים המשתנים של יחסים בין בנים לבנות, וההסתגלות המהירה לתרבות הנוער הישראלית, בה צפינו בקהילה מצליחה ומלוכדת יחסית של יוצאי מרוקו, אובחנה אף ביתר עוצמה אצל עולים ממרוקו שהתגוררו בסביבה עירונית הטרוגנית יותר.¹⁰

שינויים ברפואי היחסים הבינ־דוריים

במרוקו ניהלו בנים נשואים, בדרך כלל, משק בית משותף עם הוריהם ואחיהם; דפוס זה נעלם מיד עם הגיעם לישראל. השינוי נגרם בעיקר בשל המדיניות של הסוכנות היהודית כמושבים ובערים, לפיה היה זכאי כל זוג עולים, צעירים או מבוגרים, ליחידת דיור נפרדת. למרות שמרבית הזוגות המבוגרים כמושבים לא ניהלו משקים חקלאיים עצמאיים, הם קיבלו בתים וקרקע משלהם. אלה מביניהם שהיה להם רק בן יחיד (תופעה מצויה בשל שיעור התמותה הגבוה של תינוקות במרוקו) העבירו את משקם לנכנם. בנים אלה הפכו בדיעבד לבעליהם של שני משקים. יתרה מכך, במשפחות אלה ההורים המבוגרים עברו, בדרך כלל, במשקים של ילדיהם. דור זה של הורים מבוגרים הסתגל בקלות להיפוך התפקידים והסמכות; יחד עם זאת, הגביר הדבר את מעורבותם במשפחות בניהם.

9. הבת הבכירה לא נחשבה מוכשרת במיוחד, וסירבה לכל סוג של שידוך. השניה לא התבלטה בחיצוניותה אבל היתה בעלת השכלה; מחזריה העמידו בפני אביה תכיעות כספיות, אשר עוררו את חשרו. הבת השלישית סירבה להינשא לדודן ממושב אחר, אשר רצה בה, גם בשל חששותיה לסיכון בריאותי לצאצאים שיוולדו מנישואי קרובים. שתי הבנות הצעירות נישאו לבסוף בגיל גבוה מהמקובל בכפר.

10. במחקר ערבים ויהודים בעיר ישראלית מעורבת, הבחנתי בחופש להתרועע עם בני המין השני, שבנות ממשפחות יוצאי המזרח, נהגו ממנו. בלטו במיוחד בנות למשפחות יוצאי מרוקו. מצב זה משקף, כנראה, את הנסיבות הייחודיות של אובדן סמכות ההורים (Shokeid & Deshen, 1982, 32–52).

עם זאת, הורי הדור הצעיר (כפי שנצפו מאז סוף שנות השישים) סירבו לחלוק את משקיהם עם בניהם הבוגרים, על אף המחסור במשקים פנויים במושב. סירוב זה אילץ את הכנים לעזוב את המושב. כתגובה להצעה שיחלוק את משקו עם בנו היחיד, השיב אב מבוגר: "האם אני כבר מת?" גישה זו רווחה על אף הלחץ, שהפעילו רשויות ההתיישבות, לשלב חקלאים צעירים במשקים של הוריהם המבוגרים. רשויות ההתיישבות אף הציעו תמיכות כספיות נדיבות שיאפשרו לבנות בית נפרד בשטח המשק למשפחת הבן "הממשיך", דפוס שהתמסד במושבים הוותיקים של מתיישבים שהתנחלו בשנים שלפני קום המדינה.

בערים, פירוקם המהיר של משקי בית משותפים אינו מפתיע. בניס בוגרים לא יכלו, בדרך כלל, להישאר לאחר נישואיהם בדירות הקטנות והדחוסות של הוריהם. גם הרשויות הממשלתיות והעירוניות לא ציפו שישארו עם הוריהם. במושבים, לעומת זאת, ניתן היה לצפות לשיקום, ולו רק חלקי, של הדפוס המסורתי של משקי בית משותפים. עם זאת, נראה שהורים אשר ויתרו על סמכותם בכל הקשור להחלטות העיקריות הנוגעות לחיי ילדיהם (כגון, בחירת בן הזוג), סירבו לאבד את עצמאותם הכלכלית ואת סמכותם בניהול משקיהם.

עלי להדגיש את התופעה הפראדוקסלית, לכאורה, של רגיעה כללית בקונפליקטים הבין-דוריים, כפי שנצפתה במושבים. הורים התגלו כמתירנים וכסובלניים כלפי התנהגות ילדיהם, אפילו במקרים הגבולים בגילויי עבריינות. הם לא כפו את תפיסותיהם האידיאולוגיות (כמו קונפורמיות דתית), ולעתים קרובות לא הפגינו את סמכותם כהורים בתחומים שונים של חיי היום-יום. כך לדוגמה, כאשר בנו של חקלאי מצליח התעקש לנהוג ברכב של אביו, על אף שלא היה בידו רשיון נהיגה, הביע החקלאי את רגשותיו המעורבים: "כאן אי אפשר להגיד שום דבר לילדים, אבל שמעון הוא ילד טוב – הוא לא עובר את הגבולות".¹¹ לוי ביטון, אחד החקלאים המצליחים ברוממה ובלחי פשרן ביחסיו עם יריביו, לא התנגח בבנו בן התשע-עשרה, על אף שפגע בכבודו עת העיר על אמונותיו ומנהגיו הדתיים של אביו, שנראו לו מיושנים ותמימים. מתיישב אחר מרוממה היה ללנג בקהילה כאשר הטיף בעקשנות לבנו המורד בגיל העשרה לדכוק בדת. סופר עליו בבדיחות שהתלונן במשטרה על שכנו מסרב לחבוש כיפה.

בנו הבכור של שכני הקרוב ברוממה, חקלאי חרוץ ללא משאבים מספיקים להעסקת פועלים שכירים ואב לשבעה ילדים, סירב לעזור לאביו בעבודות המשק כאשר השתחרר משירותו הצבאי. הוא גם דחה הצעת עבודה במכונאות, המקצוע אשר הוכשר לו בבית-הספר. במקום זאת, ביקש מאביו הלוואה נדיבה, והשקיע אותה בקניית טנדר ישן כשותפות עם חברו. הנסיון נכשל, והבן שב הביתה חסר פרטה. ואף על פי כן המשיך הבן בסירובו לסייע בעבודות המשק. האב ייחס הפסד צורב זה, שחיסל את כל תסכנותיו, לא למחדל שכנו אשם בו, אלא למזל הרע שפקד את המשפחה.

המקרים הבודדים של עבריינות נוער, שדווח עליהם ברוממה וכישוב, יוחסו על-פירוב לותרנות ההורים, אשר עודדה את דרישותיהם המופרזות של הצעירים ואת התנהגותם

11. הוא המשיך לספר כרוח טובה אודות תגובתו עת שמע ששמעון משחק כדורגל בשבת. לדבריו, הוא מיד הלך למגרש המשחקים וצעק לעברו: "שמעון, מדוע אינך זורק את הכיפה ועוזב את בית הספר?" ואחר כך פנה והלך. שמעון רץ אחריו, עצר אותו, ונשבע שהוא שיחק רק כדורסל (שחקני כדורגל מבצעים פעולות שיש בהן דמיון לעבודה האסורה בשבת, כגון חפירה וניכוש עשבים). האב היה מרוצה מאז מתגובת בנו, אשר לימדה על אופיו הטוב.

הבלתי-מרוסנת. גישתם של הורים או אחים אל נער עבריין היתה דומה לגישה, שבה נקטו כלפי המבוגרים הבורדים שסבלו מבעיות נפשיות. הם חיפשו את הנסיבות המיוחדות אשר גרמו לפגע או לסטייה, והגיבו כלפי הנער ברחמים יותר מאשר בסלידה ובשאט נפש. לדעתם, היה זה חוסר מזל יותר מאשר אופי רע, שגרם להתנהגות סוטה ולעבריינות. לעתים קרובות תואר אובדן סמכות ההורים כקרב אוכלוסיות מהגרים כתופעה חמורה שמקורה בכשלון כלכלי וחברתי. ממחקרנו עולה שהאובדן, לכאורה, של סמכות ההורים הוא בדיעבד גילוי של הסתגלות שהושגה ללא מאבק ממשי בין הדורות, ודווקא במסגרת של הצלחה כלכלית וכתנאים מיוחדים שהיו נוחים יחסית להמשכיות חברתית ותרבותית.

סיכום

תיאור חיי המשפחה של יוצאי מרוקו, כפי שהוצגו כאן, מצביע על ממצאים מרכזיים אחדים שלכאורה סותרים זה את זה. הממצאים מצביעים על הסתגלות מהירה לתנאים הסביבתיים המשתנים. בשלבים הראשונים של ההתיישבות כמושבים התבטאה ההסתגלות בהתגברות המשפחתיות ובשלבים הבאים בירידה ההדרגתית בשיתוף הפעולה המשפחתי האינטנסיבי. גם שילובן המהיר, יחסית, של הנשים בעבודות החקלאיות השוטפות והנסיגה שחלה בפעילותן המשקית בשלב מאוחר יותר, מעידים על הסתגלות מהירה. דרך ההתמודדות עם הלחצים החברתיים והתרבותיים שהשפיעו על היחסים הבין-דוריים מעידה גם היא על הסתגלות. מבוגרים כצעירים אימצו במהירות את הנורמות הישראליות של עצמאות המשפחה הגרעינית, את הדפוסים החדשים של יחסים בין המינים ואת תהליך שחרור הצעירים מסמכות ההורים.

המגמה של הסתגלות מהירה לאילוצים סביבתיים וללחצים תרבותיים של קבוצה דומיננטית כחברה איננה חדשה בקרב יוצאי מרוקו. יהדות מרוקו היא דוגמה מרשימה לקבוצה יהודית גדולה ששרדה על אף ההסתגלות והנטייה להתקרב, כמשך דורות רבים, למאפיינים החברתיים והתרבותיים של החברה המוסלמית הסובבת (Sharot, 1967). כך למשל, נמצאה חפיפה רבה בין יהודים ומוסלמים ככל הנוגע לפולחנים העממיים ולאמונות המשותפות בכוחות על-טבעיים ומאגיים.

לצד שינויים מהירים אלו נמצאו סימנים בולטים של המשכיות עקבית במגמת המשפחתיות. ראשית, שיעור הילודה הגבוה יחסית נשמר גם בקרב הדור הצעיר. שנית, על אף הירידה במידת שיתוף הפעולה במשפחה, ממשיכים קשרי משפחה עם רשתות רחבות של קרובים למלא תפקיד חשוב בחיי האנשים. שלישית, היחסים בין הורים לילדיהם אינם מאופיינים במתחים ובחיכוכים חריפים. חיזוק למסקנה זו יש במחקרה של וייל (Weil, 1983), אשר מצאה, שבקרב ילדים יוצאי מרוקו שביעות הרצון מאורח חיי המשפחה רבה יותר מאשר בקרב ילדים יוצאי עדות מזרח אחרות. המשכיותה של זיקה משפחתית חזקה בקרב יוצאי מרוקו ניכרת גם מהתצפיות על ההתנהגות הדתית בקהילות אלה – נושא החורג ממוקד הדיון במאמר זה.¹² בניגוד לסטריאוטיפ של הרס המשפחה בקרב העולים ממרוקו, תצפיות

12. תצפיות בקרב יוצאי מרוקו כמושבים וכשכונה בח'אביב, והמידע מאמצעי התקשורת המוניים, מלמדים על דפוס אפייני של התנהגות דתית המעוגן בחיי המשפחה ובמסורת המשפחתית. רבים מיוצאי מרוקו

מלמדות, שהמשפחה המרוקאית שמרה במידה רבה על עמדתה כמרכז הקשרים הרגשיים בחברה.

מחקרי נערך בעיקר בקהילות של חקלאים אמידים יחסית, דבר המסביר, לכאורה, הן את המשך קיומו של הארגון המשפחתי והן את השינוי נטול המשברים שחל בו. מכל מקום, קיימים סימנים המעידים, שמגמה זו נכונה גם בקבוצות אחרות של יוצאי מרוקו. לדוגמה, שיעור הילודה הגבוה של בני עדה זו אושר בסקרים ארציים. נראה, כי יהדות מרוקו מנחילה לחברה רגש עמוק של נאמנות משפחתית ושל מחויבות רחבה כלפי שארי בשר. יוצאי מרוקו מדרגים המשכיותה של זיקה משפחתית חזקה, אשר לא התערערה על אף תלאות העלייה ועל אף הלחצים התרבותיים של אידיאולוגית "כור ההיתוך" (אשר העמידה כמודל את אורח החיים של המרכיב האשכנזי, הוותיק והחילוני באוכלוסיה הישראלית).

מסקנה זו נראית כסותרת את הנתונים על השיעורים הגבוהים של עבריינות וזנות בקרב יוצאי מרוקו. אולם, כפי שמראה שטאל (1978), נצפתה תופעה דומה של שיעורי זנות וסחר בנשים על-ידי כנופיות וסרסורים יהודים, ואפילו בשיעורים גבוהים יותר, בקרב יהודי מזרח אירופה בארצות מוצאם ובאמריקה בראשית המאה. התופעה הוסברה בקשיים החברתיים והכלכליים שיהודי מזרח אירופה עמדו בפניהם באותה תקופה. האם נתונים אלה משכנעים אותנו לגבי התפתחות מגמה של זנות והרס חיי המשפחה בקרב יהודי מזרח אירופה, אז או עתה? תופעות חריגות אלו לא שיקפו את התפוררות המשפחה, הן אצל יהודי מזרח אירופה והן אצל עולי צפון אפריקה. אין ספק, שהמצב המיוחד של עולים אלו, שלעתים קרובות סבלו מקשיים כלכליים וחברתיים (בעיקר דור המבוגרים) השפיע על אכזריות סמכות ההורים, וגרם לתופעות שונות של סטייה. אבל שיעורי הסטייה אינם משקפים בהכרח את מעמדה של המשפחה בחברה, ואין בהם כרי לסתור את המשך חיוניותה של זיקה משפחתית חזקה.

מעבר לדיון זה, הנושא בחלקו משמעות ערכית, נראה שחינוכי לערוך סקרים דמוגרפיים רגישים יותר ולעניין סוציולוגים ואנתרופולוגים נוספים בחקר יוצאי מרוקו החיים בתנאים שונים, ובחקר קבוצות אחרות הנכללות בקטיגוריה הכללית והבלתי-מבחינה של יוצאי אסיה ואפריקה. מחקרים אלה יוכלו לזהות אותן קבוצות אשר, בדומה ליוצאי מרוקו כפי שהוצגו כאן, משמרות נטייה חזקה למשפחתיות, בהשוואה לקבוצות אחרות אשר התנסו דווקא בשינויים דרסטיים בחיי המשפחה המסורתיים שלהם. מחקרים אלו יסייעו בזיהוי התהליכים והתנאים המעצבים את הדפוסים של חיי משפחה בקבוצות עדתיות שונות. יתר על כן, גישה זו תבחן גם את התוקף של השימוש המקובל כיום באבחנה עדתית דיכוטומית של "אשכנזים-ספרדים" כקטיגוריות עיקריות למחקרים דמוגרפיים וסוציולוגיים.

שאינם מגדירים עצמם דתיים ושאינם שומרי מצוות, מבקרים בבית הכנסת בשבתות ובחגים, ומקיימים מצוות דתיות אחדות ומסודרות עדתיות. דפוסי האורתודוכסיה האשכנזית, השלטת בישראל, מחייבים הקפדה על מצוות הדת בכל תחומי החיים. לדתיות חלקית, כפי שאובחנה אצל רבים מיוצאי מרוקו, מייחסים לכן ערך פולקלוריסטי בלבד. דתיות זו של יוצאי מרוקו — גם אם לקיחה היא כמנחי האורתודוכסיה האשכנזית — משקפת את חינוכותן של תכונות נאמנות המשפחה המרוקאית. לפרטים נוספים ראה שוקר (1984ב).

- אמיר, מ. ושיחור, ש., "ערתינות ועבריינות נוער בישראל". עבריינות וסטייה חברתית, ג', עמ' 1-15, 1975.
- בריינסקי, ר., "המרקאים" — רקע הבעיה. מולד, י"ז, עמ' 247-251, 1959.
- ברלר, א., ערים חדשות בישראל. ירושלים, ההוצאה האוניברסיטאית בישראל, 1970.
- וינגרוד, א., "יהדות מרוקו במעבר". מגמות, ו', עמ' 193-208, 1960.
- מרקס, ע., "אלימות אישית בעיירת עולים". מגמות, י"ז, עמ' 61-77, 1970.
- קופר, ש., "המשפחה מרובת הילדים בעיירת פיתוח". בתוך: דשן, ש. ושוקד, מ., (עורכים) יהודי המזרח. ירושלים ותל-אביב, הוצאת שוקן, עמ' 162-165, 1984.
- שוקד, מ., "האמנם חמולות? סיעות משפחתיות ופוליטיות בתהליך ההסתגלות למושב". בתוך: שוקד, מ. ודשן, ש. דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה. ירושלים, מכון בן-צבי, עמ' 138-152, 1977.
- שוקד, מ., התרופפות קשרי השארות בקרב יוצאי מרוקו". בתוך: שוקד, מ., ודשן, ש. (עורכים) דור התמורה, עמ' 195-210, 1977.
- שוקד, מ., "תהליכי מיסוד ארגוני במושב העולים". בתוך: אריאן, א. (עורך) ישראל — דור ההתהוות. תל-אביב, זמורה, ביתן, מודן, עמ' 185-202, 1979.
- שוקד, מ., "להבהרת רפואי התוקפנות בקרב יוצאי מרוקו". מגמות, כ"ו, עמ' 397-411, 1982.
- שוקד, מ., "תמורות בחיי המשפחה בעת הילופי תרבותיות". בתוך: דשן, ש. ושוקד, מ. (עורכים) יהודי המזרח. ירושלים ותל-אביב, הוצאת שוקן, עמ' 61-70, 1984.
- שוקד, מ., "מצוות מול מסורת: מגמות בדתיות ערות המזרח". מגמות, כ"ח, עמ' 250-264, 1984.
- שטאל, א., "זנות בקרב יהודים כתופעת לוואי למעבר מתרבות לתרבות". מגמות, כ"ד, עמ' 202-225, 1978.
- שנתון סטטיסטי לישראל. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1980.
- דו"ח שירות המבחן לנוער. ירושלים: משרד העבודה והרווחה, 1977, 1978.
- Cohen, E., "The Black Panthers and Israeli society". *Jewish Journal of Sociology*, 14, pp. 93-109, 1972.
- Cohen, S.N. & Hyman, P.E. (eds.), *The Jewish Family: Myths and Reality*. New York: Holmes & Meier, 1986.
- Deshen, S., *Immigrant Voters in Israel: Parties and Congregations in a Local Election Campaign*. Manchester, Manchester University Press, 1970.
- Friedlander, D. & Goldscheider, C., "Immigration, social change and cohort fertility in Israel". *Population Studies*, 32, pp. 299-317, 1978.
- Geertz, H., "The meaning of family ties". In: Geertz, M., Geertz, H. & Rosen, L. (eds.), *Meaning and Order in Moroccan Society*, New York: Cambridge University Press, pp. 315-391, 1979.
- Goldscheider, C., "Family change and variation among Israeli ethnic groups". In: Cohen, S.N. & Hyman, P.E. (eds.), *The Jewish Family: Myths and Reality*. New York: Holmes & Meier, pp. 131-147, 1986.
- Inbar, M. & Adler, C., *Ethnic Integration in Israel*. New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 1977.
- Matras, J., "On changing matchmaking, marriage, and fertility in Israel: Some findings, problems and hypotheses". *American Journal of Sociology*, 79, pp. 364-388, 1973.
- Palgi, P., "Cultural components of immigrants' adjustment". In: David, H.P. (ed.), *Migration, Mental Health and Community Services*. Washington: International Research Institute, pp. 71-92, 1966.
- Peres, Y. & Katz, R., "Stability and centrality: The nuclear family in modern Israel". *Social Forces*, 59, pp. 687-704, 1981.
- Sharot, S., *Judaism: A Sociology*. London: David & Charles, 1976.
- Shoham, S. & Rahav, G., "Social stigma and prostitution". *Annales Internationales de Criminologie*, 6, pp. 479-513, 1967.

- Shokeid, M., *The Dual Heritage: Immigrants from the Atlas Mountains in an Israeli Village*. Manchester: Manchester University Press (1985 augmented edition, New Brunswick, N.J.: Transaction Books), 1971, 1985.
- Shokeid, M. & Deshen, S., *Distant Relations: Ethnicity and Politics among Arabs and North African Jews in Israel*. New York: Praeger and Bergin, 1982.
- Spilerman, S. & Habib, J., "Development towns in Israel: The role of community in creating ethnic disparities in labor force characteristics". *American Journal of Sociology*, 81, pp. 781-812, 1976.
- Weil, S., "The effect of ethnic origin on children's perception of their families". *Journal of Comparative Family Studies*, 14, pp. 347-366, 1983.
- Weingrod, A., *Reluctant Pioneers: Village Development in Israel*. Ithaca: Cornell University Press, 1966.
- Willner, D., *Nation-Building and Community in Israel*. Princeton: Princeton University Press, 1969.